

Orcid: 0009-0001-5269-0299

Aygün Əlizadə

AMEA akad. Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
aygunalizade@yahoo.com

EYNÜL-QUZAT HƏMƏDANININ "TƏMHİDAT"INDA QURAN AYƏLƏRİ VƏ HƏDİSLƏRİN İŞLƏNMƏ ÜSULU

Xülasə

İrfan, fəlsəfə və kəlam sahəsini əhatə edən "Təmhidat" Eynül-Quzat Həmədaninin ən mühüm əsərlərindən biridir. O öz seyrü-sülukunda qazandığı ruhi təcrübələrini dostları və müridlərinin suallarına cavab olaraq yazmışdır.

Bu kitab həm şairanə nəsr, həm də məzmun baxımından sufi nəsr əsərləri arasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Həmədaninin "Təmhidat" əsərini digər sufi əsərlərindən fərqləndirən başlıca cəhəti ondakı Quran ayələri və hədislərin işlənmə yeri və üsuludur. Məlumdur ki, farsdilli sufi nəsrinin başlıca xüsusiyyəti ondakı Quran ayələri, hədislər, fars və ərəbcə işlənən şeirlərdir. Həmədaniyə qədər və ondan sonra yazılmış sufi əsərlərinə baxsaq, onlarda da bu qaydadən istifadənin şahidi ola bilərik. Amma həmin əsərlərdə mövzuya uyğun olan Quran ayəsi ayrıca verilmiş, sonra mövzu ilə əlaqəsi yazılmışdır.

Açar sözlər: Eynül-Quzat Həmədani, Təmhidat, Quran ayələri, poetik fiqurlar

Aygun Alizadeh

EYNUL-QUZAT HAMADANI'S "TAMHIDAT" METHOD OF ELABORATION OF QURANIC VERSES AND HADITHS

Abstract

"Tamhidat" covering the field of knowledge, philosophy and speech is one of the most important works of Eynul-Guzat Hamedani. He wrote the spiritual experiences he gained during his travels in response to the questions of his friends and disciples.

This book is of special importance among Sufi prose works, both in terms of poetic prose and content.

The main aspect that distinguishes Hamadani's work "Tamhidat" from other Sufi works is the place where Quranic verses and hadiths are elaborated in it. It is known that the main feature of Persian-language Sufi prose is verses of the Quran, hadiths, poems written in Persian and Arabic. If we look at Sufi works written before and after Hamadani, we can witness the use of this rule in them. But in those works, the Qur'anic verse corresponding to the topic is given separately, and then its connection with the topic is written.

Key words: Eynul-Quzat Hamadani, Tamhidat, Quranic verses, poetic figures

İrfan, fəlsəfə və kəlam sahəsini əhatə edən "Təmhidat" Eynül-Quzat Həmədaninin ən mühüm əsərlərindən biridir ki, onu 521-ci ildə qələmə almışdır. O, seyrü-sülukunda qazandığı ruhi təcrübələrini öz dostları və müridlərinin suallarına cavab olaraq yazmışdır.

Əsər on təmhiddən ibarətdir:

1. Qazanılan elmlə ləduenni elmin fərqi
2. Allah yolunda salikin şərtləri
3. İnsanlar üç fitrət növründə yaradılmışlar
4. Özünü tanı ki, Allahını tanıyasan
5. İslamın beş sütununun şərhı
6. Eşqin həqiqəti və halları

7. Ruh və qəlbin həqiqəti
8. Quranın sirləri və insan xilqətinin hikməti
9. İman və küfrün həqiqətinin bəyanı
10. Asiman və yerin əsli və həqiqəti, Məhəmməd nuru (s) və İblis gəlidi

Bu kitab həm şairanə nəsr, həm də məzmun baxımından sufi nəsr əsərləri arasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İbn Sinanın nəzəriyyələri ilə yanaşı Həllac, Əhməd və Məhəmməd Qəzalinin fikirləri kitabın ayrı-ayrı yerlərində aydın şəkildə görünür. Həmədəni elə ariflərdəndir ki, eşq və camalpərəstliyə sitayiş onun irfani təriqətinin əsasını təşkil edir. "Təmhidat"da oxucunun diqqətini cəlb edən ilk məsələ Eynül-Quzatın ayə və hədisləri interpretasiyası və onlardan sufi kəlamında sübut kimi istifadəsidir ki, bu da əsərinə xüsusi bir ahəngdarlıq və musiqi bəxş etmişdir. Müəllif bu əsərində müxtəlif bədii ifadə vasitələrindən istifadə etməklə adi dilin tutumunu artırmağa və bəyanı çətin olan ruhi təcrübələrini qeyd etməyə çalışmışdır. Ona görə nəsr dilini şairanə nəsr adlandırırıq ki, səc, cinas, təkrir, təzad kimi bədii ifadə vasitələri, təşbih, istiarə, məcaz, kinayə, rənz və digər poetik fiqurlardan istifadə olunmuşdur.

Həmədəninin "Təmhidat" əsərini digər sufi əsərlərindən fərqləndirən başlıca cəhəti ondakı Quran ayələri və hədislərin işlənmə yeridir. Məlumdur ki, farsdilli sufi nəsrinin başlıca xüsusiyyəti ondakı Quran ayələri, hədislər, fars və ərəbcə işlənən şeirlərdir. Həmədəniyə qədər və ondan sonra yazılmış sufi əsərlərinə baxsaq, onlarda da bu qaydadən istifadənin şahidi ola bilərik. Amma həmin əsərlərdə mövzuya uyğun olan Quran ayəsi ayrıca verilmiş, sonra mövzu ilə əlaqəsi yazılmışdır. Məsələn, Hücverinin "Kəşfül-məhcub" əsərində "Elmin isbatı bab"ında oxuyuruq:

قوله تعالى في صفة العلماء: "أَمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ (۲۸/فاطر)."

و پیغمبر گفت، صلی الله علیه و سلم: "طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ." و نیز گفت، علیه السلام: "أَطْلُبُوا الْعِلْمَ وَلَوْ بِالصَّيْنِ."

"Alimlərin xüsusiyyəti haqqında Allah-Təalanın sözü: Allahdan Öz bəndələri içərisində ancaq alimlər qorxar. (Fatir, 35/28) Və Peyğəmbər (s) demişdir: "Elmi axtarmaq [öyrənmək] bütün müsəlmanlara vacibdir və həmçinin demişdir: "Elmi Çində olsa belə axtarın. (Hücviri, 1374: 15)

Müəllif Quran ayəsi və Peyğəmbərdən hədis nəql olunandan sonra elm haqqında fikirlərini yazmışdır.

Yaxud Xacə Abdullah Ənsari bir məsələni bəhs edəndən sonra Quran ayəsini işlədir:

إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ إِلَّا مَنْ اتَّبَعَكَ مِنَ الْعَالَمِينَ. "سوره حجر آیه ۴۲"

Sənə uyan azğınlar istisna olmaqla, bəndələrimə sənənin heç bir hökmün olmaz! (Hicr, 15/42)

(Ənsari, 1386: 185)

Hətta onun Qurana irfani təfsiri olan "Kəşfül-əsrar" əsərində belə hər bir ayə ardıcılıqla verilir.

Eyni qaydanı Fəridəddin Əttarın "Təzkirətül-övliya" (Əttar: 1381), Əbdürrəhman Caminin "Nəfəhatül-üns" (Cami: 1337) əsərində də görə bilərik.

Həmədəninin işlətdiyi yazı üslubu isə tamamilə fərqlidir. Farsca işlənən cümlələrin daxilində Quran ayələri və hədislər elə məharətlə yerləşdirilmişdir ki, sanki danışan cümlənin yarısını ərəb, yarısını fars dilində işlədir və cümlədəki fikrə heç bir xələl dəymir. Məndə işlənmiş Quran ayələrinə baxdıqda görürük ki, onlar olduğu şəkildə tərcümə olunmamış, müəllif onları bir növ sadə dillə izah etməyə çalışmışdır. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Həmədəninin bu əsərində Quran ayələrinin işlənməsindən belə nəticə çıxarmaq olar ki, o sanki Quranın Quranla təfsiri metoduna əl atmışdır. Yəni öz fikrinin düzgünlüyünü çatdırmaq üçün bir Quran ayəsindən misal çəkir, sonra həmin ayənin sübutu üçün digər ayələri işlədir. Araşdırmamız nəticəsində məlum olmuşdur ki, Eynül-Quzat Həmədəni 499 sayda Quran ayəsindən istifadə etmişdir. Əsərdə Quran ayələrinin belə çoxluğunu nə ilə izah etmək olar? Yalnız öz sözlərinin mənbəsinin Quran olduğunu göstərmək üçün, yaxud sözlərinin Qurana əsaslandığı üçün düzgünlüyünü sübut etmək üçün? Bir çox müəlliflər müxatibinin ərəb dilini bildiyi üçün ayələri tərcümə etmədiyini deyirlər. Amma biz belə düşünürük ki, əsərin gözəlliyi məhz fars cümləsinin içində ərəb dilində ayə və ya hədisin işlənməsidir. Birinci təmhidin ilk abzasına baxaq:

بدانکه در حق صورت ببنان و ظاهر جویان با مصطفی صلعم- خطاب این آمد: «وتراهم یبظرون إلیک و هم لا یبصرون». ای عزیز می گویم: مگر این آیت در قرآن نخوانده ای و یا نشنیده ای که «فَدِجَاءُكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَ كِتَابٌ مُبِینٌ»؟ محمد را نور می خواند و قرآن را که کلام خداست نور می خواند که «وَاتَّبِعُوا النُّورَ الَّذِي أَنْزَلَ مَعَهُ». تو از قرآن حروف سیاهی می بینی بر کاغذ سفید، بدانکه کاغذ و مداد و سطرها نور نیستند، پس «القرآن کلام الله غیر مخلوق» کدامست؟

"Bil ki, surətgörənlər və zahir axtaranlar haqqında Məhəmmədə (s) xitabən bu gəlidi: "Sən onları sənə baxan görərsən, halbuki onlar görməzlər!" (Əraf, 7/198)

Ey əziz deyirəm: Məgər Quranda bu ayəni oxumamısan ya eşitməmişən ki, "Artıq Allah tərəfindən sizə bir nur və açıq-aydın bir Kitab (Qur'an) gəlidi. (Maidə, 15)" Məhəmmədi nur çağırır və Allahın kəlamı

olan Qurani nur adlandırır ki “Ona nazil olan nurun ardınca getdilər (Əraf 7/157)” Sən Qurandan ağ kağız üzərində hərfilər görürsən, bil ki, kağız, karandaş və sətrilər nur deyillər. Bəs “məxluq olmayan Allah kəlamı” hansıdır? (Həmədani, 1370: 1-2)

Bu hissəsinin hətta tərcüməsində belə cümlələr arasındakı ardıcılıq elə gözlənilir ki, oxucu dil fərqi olmasaydı, abzası dolğun fikir kimi qəbul edərdi.

“Təmhidat” əsərində ərəbdilli cümlələri işlənmə yerinə görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırıla bilər:

1. Mətnə uyğunlaşdırılan ayə və hədislər.

چون مقری بکتاب «وعند ام الكتاب» رسید بمعانی قرآن برسد و جمال پرتو قرآن او را چنان از خود محو کند که نه قرآن ماند و نه قاری و نه کتاب بلکه همه مقروء بود و همه مکتوب باشد.

“Qari” Kitabın əsli (lövh-i-məhfuz) Onun yanındadır. (13/39) yazısına çatanda Quranın mənalılarına çatır, Quranın nurunun camalı onu elə özündən məhv edər ki, nə Quran qalar, nə qari və nə kitab, əksinə hamısı oxunulmuş və hamısı yazılmış idi”. (Həmədani, 1370: 3-4)

ای عزیز! تو پنداری که «الحمد لله رب العالمين» بوجهل شنید، یا مقصود او بود؟ او از قرآن «قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ» شنود و نصیبت این بود؛ اما «الحمد لله» نصیب محمد بود و محمد شنید.

“Ey Əziz! Sən güman edirsən ki, “Həmd (şükür və tərif) olsun Allaha (və ya: Həmd məxsusdur Allaha) – aləmlərin Rəbbinə” (1/2)-ni Bu Cəhl eşitdi, ya məqsəd o idi? O Qurandan “De: “Ey kafirlər!” (109/1) eşitdi və nəsibi bu oldu. Amma “Həmd olsun Allaha”, Məhəmmədə nəsib oldu və Məhəmməd eşitdi”. (Həmədani, 1370: 7)

2. Ərəb dilində verilən dualar.

بعضی گفتند: «اللَّهُمَّ اجْعَلْنَا مِنْ أُمَّةٍ مُحَمَّدٍ»، بعضی گفتند: «اللَّهُمَّ لَا تَحْرِمْنَا مِنْ صَحْبَةِ مُحَمَّدٍ» و قومی گفتند: «اللَّهُمَّ ارْزُقْنَا شَفَاعَةَ مُحَمَّدٍ».

Bəziləri dedilər: “Ey Allah, bizi Məhəmmədin ümmətindən qərar ver”, bəziləri dedilər: “Ey Allah, bizi Məhəmmədlə dostluqdan məhrum etmə və bir qövmlə dedi: “Ey Allah, bizə Məhəmmədin şəfaətini ruzi et”. (Həmədani, 1370: 2)

3. Ərəbcə sual-cavablar.

بر خوان: «و قالوا أْبَشْرُ يَهُودِنَا فَكْفَرُوا» تاوی بیان کرد که «أَلَسْتُ كَأَحِيكُمْ»

Oxu: “Məgər bizi doğru yola (özümüz kimi adi) bir insanı salacaqdır?!” –dedilər (64/6) o da bəyan etdi ki, “Mən sizlərdən biri kimi deyiləm”. (Həmədani, 1370: 3)

4. Tərcümə etdiyi ayə və hədislər.

اما طالبان قرآن را در کتاب بدیشان نموده‌اند که «إِنَّ لِلْقُرْآنِ ظَهْرًا وَ بَطْنًا وَ لِبَطْنِهِ بَطْنًا أَلَى سَبْعَةِ أَبْطُنٍ» گفت. هر آیتی را از قرآن ظاهری هست و پس از ظاهر باطنی تا هفت باطن.

“Amma Qurani tələb edənləri kitabda onlara göstərmişlər ki, “Həqiqətən Quranın zahiri və batini vardır və batininin yeddi batini vardır” dedi. “Quranın hər bir ayəsinin zahiri vardır və zahirdən sonra yeddi batini vardır”. (Həmədani, 1370: 3)

5. Ayə ilə təfsir etdiyi Quran ayəsi:

أَمَّا آيَةٌ «و ما مِنْهُ إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ» بیان و شرح این همه کرده است؛ «وَاللَّهُ فَضَّلَ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ فِي الرِّزْقِ» عذر این همه خواسته است؛ «تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ» پدید کرده است «و فوق كل ذي علم علم عليهم» ظاهر شده است.

Amma “Bizdən (mələklərdən) elə birisi yoxdur ki, onun (səmada Allaha ibadət üçün) müəyyən bir yeri olmasın! (37/164)” ayəsi bütün bunları bəyan və şərh etmişdir: “Allah ruzi baxımından birinizi digərinizdən üstün etmişdir” (16/71) bütün bunların üzrünü istəmişdir. “Bu peyğəmbərlərin bəzisini digərindən üstün etdik.” (2/253) yaratmışdır və “Hər biləndən üstün bir bilən də vardır!” (12/76) zahir olmuşdur. (Həmədani, 1370: 4)

6. Fars dilində verilən sual, ərəb dilində verilən cavab:

این همه چیست؟ و چه معنی دارد «و ما يعلمُ تأويله إلا اللهُ و الراسخون في العلم»؟ این تأویل که خدا داند و راسخان در علم

Bütün bunlar nədir? Və nə mənası vardır?: “Halbuki onların təvilini (həqiqi mənasını) yaxud Allahdan və elmdə qüvvətli olanlardan başqa heç kəs bilməz.” (3/7) Bu təvil ki, Allah bilir və elmdə qüvvətli olanlar. (Həmədani, 1370: 4-5)

راسخ در علم کدام باشد؟ برخوان: «بَلْ هُوَ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ فِي صُدُورِ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ». این صدر کجا طلبند؟ «أَفَمَنْ شَرَحَ اللَّهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلَى نُورٍ مِنْ رَبِّهِ فَوَيْلٌ لِلْقَاسِيَةِ قُلُوبِهِمْ». این نور کجا جویند؟ «إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرًا لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ!»

“Elmdə qüvvətli olan hansıdır? Oxu: “Xeyr, bu (Qur’an) elm verilmiş kəslərin sinələrində (əzbər) olan açıq-aydın ayələrdir.” (29/49)

Bu sədri harda axtarırlar? Məgər Allahın köksünü (qəlbini) islam üçün açmaqla Rəbbindən nur üzərində olan kəs (qəlbə möhürlənmiş kimsə kimi ola bilərmiz)?! Elə isə vay qəlbləri Allahın zikrinə (Qur’ana) qarşı sərt olanların halına! (39/22)” (Həmədani, 1370: 5)

7. Ayə və ya hədisə əməlin nəticəsi:

«أطلبوا العلم و لو بالصين» ترا بچين و ماچين بايد رفت، آنگاه «عُلَمَاءُ أُمَّتِي كَأَنْبِيَاءِ بَنِي إِسْرَائِيلَ» بيابى.

“Elmi Çində belə olsa, axtar”. Sənə Çinə və Maçinə getmək lazımdır. Onda “Ümmətimin alimləri Bəni-İsrailin peyğəmbərləri kimidirlər”ə çatarsan. (Həmədəni, 1370: 5)

8. Sualın cavabının ayə və ya hədislə verilməsi

بر کدام راه می باید رفت؟ بر راه عمل، عمل تن نمی گویم بر راه عمل دل می گویم و معلوم است که گفته است: «مَنْ عَمِلَ بِمَا عَلِمَ وَرَنَّهُ اللَّهُ عَلِمَ مَا لَا يَعْلَمُ».

Hansı yolla getmək lazımdır? Əməl yolu ilə. Bədənin əməlini demirəm, qəlbin əməl yolunu deyirəm və məlumdur ki, demişdir: “Kim bildiyinə əməl etsə, Allah ona bilmədiyini bəxş edər”. (Həmədəni, 1370: 6)

9. Cümlədə ayənin tərcüməsini vermir, amma adi cümləni tərcümə edir:

عبدالله بن عباس می گوید که اگر این آیت را که «إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ» تفسیر میکنم «لَرَجَمْتُونِي بِالْحِجَارَةِ» یعنی صحابه- رضی الله عنهم- مراسمگسار کنند. ابوهریره- رضی الله عنه- گفت که اگر این آیت را شرح کنم که «اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ يَنْزِلُ الْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ»، «لَكَفَرْتُمُونِي»، یعنی خلق مرا کافر خوانند.

Abdullah bin Abbas deyir ki, əgər bu “Həqiqətən, Rəbbiniz göyləri və yeri altı gündə xəlq edən, sonra ərşi (və onun əhatə etdiyi hər şeyi) yaradıb hökmü altına alan... halda yaradan Allahdır. (7/54) ayəsini təfsir etsəm, (ərəbcə cümlə) yəni səhabələr (r) məni daşqalaq edərlər. Əbu Hüreyrə (r) dedi ki, əgər “Yəddi (qat) göyü və bir o qədər də yeri yaradan Allahdır. Əmri onların arasında (mövcud olan bütün məxluqata) nazil olar”. (65/12) ayəsini şərh etsəm, yəni xəlq məni kafir çağırar. (Həmədəni, 1370: 7)

عبدالله بن عباس می گوید: شبی با علی بن ابی طالب- کرم الله وجهه- بودم تا روز، شرح بای بسم الله می کرد: «فَرَأَيْتَ نَفْسِي كَالْجِرَّةِ عِنْدَ الْبَحْرِ الْعَظِيمِ». یعنی خود را نزد وی چنان دیدم که سبوی نزد دریای عظیم.

Abdullah bin Abbas deyir: Bir gecə Əli bin Əbu Taliblə (Allah onun üzünü hörmətli etsin) idim, səhərə kimi bismillahın “ba”sını şərh edirdi: “Mən özümü böyük dənizin kənarında bir kuzə kimi gördüm”. Yəni özümü onun yanında əzəmətli dənizin yanında bir kuzə kimi gördüm. (Həmədəni, 1370: 7)

10. Ayə və ya hədisin izahını və təfsiri:

هر که چیزی نداند و خواهد که بداند او را دو راهست: یکی آن باشد که با دل خود رجوع کند بتفکر و تدبیر تا باشد که بواسطه دل خود خود را بدست آرد. مصطفی- علیه السلام- از اینجا گفت که: «إِسْتَفْتَيْتَ قَلْبَكَ وَ إِنْ أَفْتَاكَ الْمُؤْتُونَ» گفت: هر چه پیش آید باید که محل و مفتی آن صدق دل باشد. اگر دل فتوی دهد امر خدا باشد می کن؛ و اگر فتوی ندهد ترک کن

Bilməyib bilmək istəyənin iki yolu vardır: Biri odur ki, düşüncə və təfəkkür ilə öz qəlbinə müraciət etsin. Olsun ki, öz qəlbi vasitəsilə özünü əldə etsin. Mustafa (ə) buna görə dedi ki: “Nəzər sahibləri onun əksini desələr də qəlbindən soruş”. Dedi: Nə baş versə, onun yeri və müftisi qəlbin düz danışması olmalıdır. Əgər qəlb fitva versə, Allahın əmri olar et və əgər fitva verməsə tərک et. (Həmədəni, 1370: 8)

Gördüyümüz kimi Eynül-Quzat Həmədəni Quran ayələri və hədisləri digər sufi müəlliflərindən fərqli bir şəkildə işlətməmiş və bu da əsərin oxucu və ya dinləyici tərəfindən daha maraqla qarşılanmasına səbəb olmuşdur. Demək olar ki, ərəb dilində işlənən cümlələri ilk dəfə Eynül-Quzat belə fərqli üsullarla yazmışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. انصاری هروی، خواجه عبد الله . (1386) طبقات الصوفیه تهران: انتشارات توس
2. جامی، مولانا عبد الرحمان بن احمد. (1337) نجات الانس من حضرات القدس، بتصحیح و مقدمه و پیوست 187. محدی توحیدی پور،- انتشارات کتابفروشی محمودی
3. نیشابوری، فریدالدین عطار. (1381) تذکرة الاولیاء، با مقدمه میرزا محمد خان قزوینی، دو جلد در یک مجلد،- تهران: گنجینه
4. همدانی، عین القضاة. (1370) تمهیدات، تصحیح: دکتر عقیق عسیران، تهران: انتشارات منوچهری
5. هجوری، ابوالحسن علی بن ابی علی جلابی. (1374) کشف المحجوب، به کوشش: محمد حسین تسبیحی، انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان- اسلام آباد